

ПСИХОЛИНГВИСТИЧНИ И МЕЖДУКУЛТУРНИ РАКУРСИ НА ПОНЯТИЕТО ВРЕМЕ В НЯКОИ ЕЗИЦИ

Габриела Дамянова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

PSYCHOLINGUISTIC AND INTERCULTURAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF TIME IN SOME LANGUAGES

Gabriela Damyanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The current study aims to examine the concept of time in the context of psycholinguistics. For the purposes of this paper, it is important to present the diverse ways in which time exists in different languages across the world. The paper explores various conceptual metaphors for time perception and the mechanisms that children use to understand time. Additionally, it examines the *Linguistic relativity hypothesis*, also referred to as the *Sapir-Whorf hypothesis*. In the conclusion of this study, the results of an experiment conducted to assess children's perception of time are presented.

Keywords: psycholinguistics, time, cultures, conceptual metaphor, linguistic relativity hypothesis

Несъмнено, ако се вгледаме внимателно в многообразните елементи, съставлящи това, което наричаме човешка култура, ще видим, че там устойчиво присъства и се откроява понятието *време*. Вълнувало умовете на най-великите мислители, философи и учени през вековете, времето се превръща в обект на изследване за множество и най-различни научни полета – от физиката и математиката до психологията, философията и дори медицината. Всъщност според *Oxford English Corpus* – най-голямата лингвистична база данни в света, съдържаща над 2 милиарда лексикални единици, думата *време* е най-често използваното съществително име в английския език, а освен това се намира на 55-о място в класацията на най-често употребяваните писмено думи на английски език в света¹.

Да се определи с категоричност откога датира човешкият интерес по отношение на възприятието и отмерването на времето, е почти невъзможно. Съществуват данни, показващи, че още през епохата на лед-

---

¹ Вж. <https://web.archive.org/web/20111226085859/http://oxforddictionaries.com/words/the-oec-facts-about-the-language>.

никовия период човекът е имал оформена някаква представа за измерване на времето. Това става ясно чрез откриването на кости, в които личат издълбавания, изобразяващи систематичното отбелязване на цикличността на луната (Carstensen, Isaacowitz, Charles/Карстенсен, Айзъковиц, Чарлз 1999: 165)².

Изследванията на различни култури по света обаче ни дават полезни и интересни сведения за разнообразните начини, чрез които хората в миналото са отмервали времето. Сложността на ацтекските слънчеви часовници например служи като доказателство, че времето представлява неизменна част от политическия и обществения живот на хората от векове (Carstensen, Isaacowitz, Charles/Карстенсен, Айзъковиц, Чарлз 1999: 165). Макар възприятието на времето често да има твърде разнородни проявления сред различните култури, то все пак присъства навсякъде, защото „в него се въплъщава, с него е свързано светоусещането на епохата, поведението на хората, съзнанието им, ритъмът на живот, отношението към нещата“ (Гуревич/Gurevich 1984: 103). По сходен начин в Древен Египет и Вавилон слънчевите и водните часовници са били своеобразните „устройства“, чрез които човекът е измервал времето. Това ни показва и че един от първите механизми, посредством които хората са започнали да разбират същността на времето, е цикличността на природата, редуваща деня с нощта, различните сезони и т.н.

Наред с това според някои специалисти, напр. изследователката Х. Форман, в миналото времето се е проследявало чрез съотнасянето на едно събитие с друго. Биологът Александър Зелай илюстрира това със следните думи: „По времето на Херодот, и дори много по-късно, човешката дейност е служила доста повече за измерване на времето, отколкото обратното“ (Forman/Форман 2015: 2). С други думи, не времето е определяло събитията, а събитията са определяли времето. Х. Форман допълва, че „този вид измерване на времето чрез събитието все още се употребява на някои места по света. Ако попитате например някой човек в провинциално Бурунди (държава в Източна Африка, бел. моя – Г. Д.) кога иска да се срещнете, той може да отговори, че ще се срещнете, *когато младите крави излязат навън* (курсивът е мой – Г. Д.). В някои части на Мадагаскар пък въпросът колко време отнема дадено събитие може да доведе до отговор от типа на *колкото време е необходимо да се сготви оризът*“ (курсивът е мой – Г. Д.) (Forman/Форман 2015: 2).

² Преводите от английски език са мои – Г. Д.

Но нека се върнем към цикличността на времето. Че това е един от първите механизми за разбиране на понятието *време*, свидетелстват и изследванията върху детската реч, защото времето, както пише Б. Уорф, не е продукт на интуицията, а на познавателния опит на човека. За децата контурите на времето започват да се обособяват вследствие редуването на деня и нощта, имащи първоначално значение на „през светлото“ и „през тъмното“ (Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2000: 120). Впрочем този факт е в синхрон и с етимологията на двете думи – мотивиращ признак на етимона на думата „ден“ е именно „светъл“ – за това свидетелстват например изследвания върху шумерския език, в който един и същ корен означава както „ден“, така и „светъл“ (Halloran/Халоран, <http>). Етимологията на думата „нощ“, от друга страна, е по-неясна, според изследователката Ж. Колева-Златева там липсва убедителна семантична реконструкция, но съществуват все пак автори, според които има връзка между думата „нощ“ и думи като *тъмнина*, *черен* и *скрит* (Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2000: 121). До 2-годишна възраст за децата времето се характеризира единствено с твърдото „сега“, след което постепенно се преминава през осъзнаване на опозицията „сега-несега“, за да се стигне накрая до противопоставянето минало-настояще-бъдеще (Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2000: 126). Наред с това детското съзнание започва да отмерва времето чрез модела „от спане до спане“, т.е. децата измерват времето чрез собствения си сън (Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2000: 129). За илюстрация на казаното дотук предлагаме следните примери от изследване на детска реч, проведено от нас (което предстои да бъде разгледано по-долу):

- Кога е вечер?
- Когато стане *тъмно*. (М. А., 5 г., 5 м.)
- Кога се прибираш от детска градина?
- Като се *наспя*. (Л. Х., 4 г., 5 м.)
- Кога е сутрин?
- Когато се *събуждаме*. (Б. К., 7 г., 9 м.)

Постепенно, заради промяната в начина на живот, в човешкото съзнание започва да се формира *линейната* представа за времето – на нея се основават и теориите на И. Нютон и Ч. Дарвин, но не и на А. Айнщайн, според когото времето не е нито линейно, нито кръгово, а е част от време-пространствен континуум. За земеделеца и скотовъда времето е циклично, защото е пряко обвързано с цикличността на природата – особеностите на различните сезони, лунните фази и прочее.

От друга страна, днешният модернизиран човек измерва времето посредством часовника, календара или пък историческите документи.

Оттук произтича и въпросът: как човекът започва да се ориентира във времето, как въобще започва да разбира какво представлява самото време? В детската и въобще в човешката езикова история се открива обвързаност между концептуализацията на времето и тази на пространството. Понеже времето е абстрактна същност, човешкото съзнание мисли за него посредством различни метафори, една от които е *времето е пространство*. Впрочем концептуализацията на времето чрез тази на пространството е феномен, срещан във всички езици по света, т.е. това е езикова универсалия (Haspelmath/Хаспелмат 1997: 1 – 3). Това пространствено структуриране на линейното време се случва чрез два основни модела: *времето е неподвижно и аз се движа през него* и *времето е движещ се обект и се движи към мен*. Как тези два модела са илюстрирани в езика, можем да видим от следните примери – гледам *напред* към бъдещето, не се обръщам *назад*, *идват* празнични дни, най-лошото *мина* и др. Любопитен начин, чрез който човек може да тества собственото си възприятие за времето, е следният: ако имате уговорена среща с някого на 15-о число от следващия месец, но изведнъж срещата се премести с *два дни напред*, на коя дата ще се срещнете? Ако отговорът според вас е *на 13-и*, вие възприемате времето чрез модела *времето е движещ се към мен обект*. Ако отговорът ви обаче е *17-и*, значи за вас *времето е неподвижно и вие се движите през него*.

Споменатите две основни метафори имат отличаващи се формули: според първата, егоцентрично ориентираната, *по-късният* момент е *напред*, а *по-ранният* – *назад*, докато при втория модел, в който времето се движи, *по-ранният* момент е *напред*, а *по-късният* – *назад*. Възприятието на времето като хоризонтална линейна последователност от събития е разпространен модел сред европейските народи.

И тъй като линейната представа за времето доминира в съвременния човешки живот, ние сме свикнали да възприемаме времето като хоризонтален вектор, в чийто център разполагаме настоящето, а отляво и отдясно са съответно миналото и бъдещето. Освен това редица лингвистични изследвания показват, че голяма част от хората по света възприемат миналото като намиращо се *зад* тях, а бъдещето според техните представи е *напред*. Ето и няколко езикови изрази, с които можем да илюстрираме това: не се обръщай *назад* към миналото, остави миналото *зад* гърба си, гледай *напред* към бъдещето, най-хубавото е *пред* теб и т.н. Същност има проучвания, които показват, че тези представи са кодирани дори в езика на тялото ни – установено е, че когато говорят

за бъдещето, хората несъзнателно се накланят леко напред. Съответно, ако говорят за миналото, те едва забележимо накланят тялото си назад (Voroditsky/Бородицки 2011: 64).

Оказва се обаче, че не всички хора по света мислят и говорят за времето по един и същ начин. На езика *аймара* например, говорен от коренното население в Боливия и Чили, *миналото е напред*, а *бъдещето е назад* (Voroditsky/Бородицки 2011: 64). Думата *пауга*, означаваща буквално *(от)пред*, *пред погледа*, се използва при описание на минали събития, а *qhira* – дума, имаща значение на *зад*, *откъм гърба*, служи за описание на бъдещето (Núñez, Sweetser/Нюнес, Суийтсър 2006: 402). Тази „обратна“ представа за миналото и бъдещето може да се види още и в езици като *тоба*, *таос*, *маори*, *кечуа* и др. Според изследователя Г. Раден това явление почива върху концептуалната метафора *виждането е знание* (Radden/Раден 2004: 16). Следователно миналото е зад говорещия, защото е необозримо, а бъдещето е пред очите му, защото той вече го познава, може да го „види“ (Radden/Раден 2004: 16).

В контекста на възприятието на времето е налице и опозицията *пред/зад*, която може да бъде наблюдавана в източноазиатските езици. В японския език например фразата *sakigoro (front-time)* се отнася за *минали* събития, т.е. *front* (пред) се използва за означаване на миналото. От друга страна, фразата *kon-go (now-back)* се използва за обозначаване на бъдещето, т.е. *back* (зад) се употребява при изразяване на предстоящи събития. По сходен начин в корейския език предходното поколение се означава с израза *jeon-dae*, означаващ буквално *front-generation*, докато за бъдещото поколение се използва фразата *hu-dae*, превеждаща се буквално като *behind-generation* (Radden/Раден 2004: 23).

От друга страна, в Австралия съществува аборигенско племе, което възприема времето по още по-особен (за нас) начин. Това е племето *куук тайор*. Изследователката Л. Бородицки провежда серия от експерименти с местните хора, за да провери дали начинът, по който куук тайор говорят за времето, определя и начина, по който те мислят за него. На първо място е важно да кажем, че в езика на куук тайор липсват наречията *наляво* и *надясно* (Voroditsky/Бородицки 2011: 337). Вместо това, за да се ориентират в пространството, куук тайор използват наименованията на географските посоки – *изток*, *запад*, *север* и *юг*. Следователно, за да могат да общуват пълноценно и адекватно, хората от племето трябва постоянно да са ориентирани в пространството. Всъщност дори самата дума *здравей* в езика на куук тайор означава буквално *къде отиваш*, а уместният отговор би бил да се посочи конкретната географска посока, към която говорещият върви (Voroditsky/Бородицки 2011: 337).

В един от експериментите хората от племето имат за задача да подредят хронологично няколко картинки, изобразяващи например постепенното състаряване на един мъж. Голяма част от хората по света биха подредили тези картинки отляво, където ще бъде позициониран най-ранният момент, надясно, където ще бъде сложен най-късният, защото, както вече бе споменато, за представителите на повечето култури времето е хоризонтален вектор, в чиято лява страна се намира миналото, а отдясно е бъдещето. Тази представа е пряко обвързана с посоката на четене и писане. Говорещите иврит или пък арабски език биха подредили картинките отдясно наляво, съобразявайки се със своите традиции на четене и писане. Куук тайор обаче демонстрират напълно различен модел на мислене и възприятие. Когато са обърнати с лице на север, хората от племето подреждат картинките от дясно наляво. Ако пък хората са с лице на юг, картинките се подреждат от ляво надясно. Ако са обърнати на изток, те подреждат изображенията в посока към тялото си и т.н. Макар тези избори да изглеждат напълно произволни, всъщност за тях има конкретна причина. Става ясно, че куук тайор възприемат времето като движещо се *от изток на запад* (Voroditsky/Бородицки 2011: 338). Впрочем, докато се е провеждал експериментът, участниците нито веднъж не са били информирани къде се намират спрямо географските посоки, но въпреки това те винаги са демонстрирали безпогрешна ориентация в пространството. Езикът на куук тайор държи говорещите го постоянно „тренирани“ и затова Л. Бородицки заключава, че именно езикът е средството, което определя как хората мислят и говорят за времето и как въобще разбират същността на понятието време (Voroditsky/Бородицки 2011: 339).

Това обобщение, разбира се, е в синхрон с популярния в лингвистиката *Принцип на лингвистичната относителност*, познат още и като *Хипотеза Сепир-Уорф*, според който езикът има способността да влияе на човешкото мислене, поведение и светоглед, или дори напълно да ги формира.

За голяма част от хората по света, както вече стана ясно, времето се разполага хоризонтално в пространството. Възможно ли е обаче да съществува и *вертикално* възприятие на времето?

При някои източни народи действително преобладават вертикални времеви метафори. В езици като *мандарин*, *южняшки мин*, *корейски* и *японски* по-ранното събитие се описва с метафората *нагоре*, а по-късното – с метафората *надолу*. Така например фразата *преди десет години* (*sib nyeon wie*) в корейския език се превежда буквално като *десет години по-нагоре* (Radden/Раден 2004: 5). Казано иначе, миналото

се счита за намиращо се *нагоре*, а бъдещето съответно е *надолу*. В мандарин пък фразата *миналия месец* (*shàn-yuè*) се превежда буквално като *долния* месец (Radden/Раден 2004: 5). Също така в японския език съществуват фразите *ie no natae* и *shita no natae*, превеждащи се буквално като *горно* и *долно* име, като първата означава фамилното име на човек, а втората – собственото (Radden/Раден 2004: 7). Заради писмената традиция в японския език, според която имената се пишат отгоре надолу, първо се изписва фамилията. Следователно това по-ранно изписване на фамилията се осмисля чрез метафората *горе*, докато за по-късното изписване на собственото име се използва метафората *долу*.

Особените модели за възприятие на времето обаче далеч не се изчерпват. В езика *целтал* например, говорен в югоизточната част на Мексико, съществува метафора, според която *времето се движи нагоре към бъдещето* (Brown/Браун 2012: 3). В *целтал* концептуализацията на времето може да бъде илюстрирана чрез думи и изрази, представляващи цикличната последователност на определени събития. Моделът *времето се движи нагоре* (*uphill* или *uphillwards*) е пространствена метафора, с времевата линия, намираща се едновременно в миналото и в бъдещето (Brown/Браун 2012: 6). Ето и два примера, с които да илюстрираме това: *alan k'ub-an-bil we'el-il* (*Яденето бе приготвено „надолу“*, т.е. предварително), и *alan ya s-k'an ya s-na' s-toj-ol* (*Той иска да знае „надолу“*, т.е. по-рано) (Brown/Браун 2012: 6). Тази представа в езика *целтал*, според която времевият вектор е така разположен, че бъдещето е *нагоре*, а миналото – *надолу*, контрастира с разгледаната по-рано метафора в някои азиатски езици, където имаме точно противоположното явление – *бъдещето е надолу*, а *миналото е нагоре*.

Впрочем в езика *целтал* може да се срещне и употребата на различни части на човешкото тяло като маркери за време. Ето и няколко примера: *ta sba* (със значение *first*, букв. *at its top/forehead*, т.е. на върха/на челото му) и *ta patil* (със значение *later*, букв. *at its back*, т.е. на гърба му) (Brown/Браун 2012: 6).

Следва за кратко да насочим вниманието си към понятието *време* в контекста на *билингвизма*. Редица изследвания, проведени през последните десетилетия, успешно доказват, че владееенето на два или повече езика способства за изграждането на разнообразни времеви матрици, между които хората билингви могат лесно да „превключват“ в зависимост от езиковата обстановка, в която се намират. В един експеримент, в който участват билингви, владеещи английски език и мандарин, участниците имат за задача посредством жестикулиране да обяснят хронологичната подредба на определени картинки. Установява се,

че ако инструкциите на задачата се дадат на мандарин, респондентите много по-често „подреждат“ събитията чрез вертикално жестикулиране, отколкото хоризонтално (Voroditski/Бородитски 2011: 335), което кореспондира с разгледаните по-рано от нас времеви метафори в някои азиатски езици.

Накрая ще представим резултати от проведено наше изследване, посветено на възприятието на времето отстрана на децата. В експеримента взеха участие 9 деца на възраст между 4 и 10 години. Всяко от тях трябваше да отговори на следните въпроси³:

1. Кога тръгваш за детска градина/училище?
2. Кога е *сутрин*?
3. Кога се прибиращ от детска градина/училище?
4. Кога е *вечер/следобед*?
5. Кога се *вечеря*?
6. Митко е роден на 05.05. Сашко е роден *предния* ден. На коя дата е роден Сашко?
7. На последно място на всяко дете бяха показани две картинки (вж. по-долу), а въпросът, на който трябваше да се отговори, бе: на коя от двете картинки момчето *закусва* и на коя *вечеря*?

Фиг. 1

Фиг. 2

Сред получените данни се откроява обвързаността между различните части от деня и нощта с мотивиращите признаци на самите понятия *ден* и *нощ*. Така например много често думата *сутрин* в детското съзнание е свързана, от една страна, със *събуждането*, а от друга – със *слънцето* и *светлината*:

– Кога е *сутрин*?

³ Въпроси № 1, 2 и 4 са адаптирани от статията „Времето в детската езикова картина на света“ от В. Попова, а № 5 и 6 – от книгата „Лексикалната диахрония на езика през призмата на детската реч“ на Ж. Колева-Златева, както и от нейни лекционни материали по дисциплината „Психолингвистични аспекти на комуникацията“.

- Когато е *светло*. (М. А. 5 г., 5 м.)
- Когато се *събуждаме*. (Б. К., 7 г., 9 м.)

Както вече бе споменато по-рано, мотивиращ признак на етимона на думата *ден* е именно *светъл*. Едновременно с това *вечерта* присъства в детското съзнание като понятие, обвързано със *съня*, но също и с *тъмнината*:

- Кога е *вечер*?
- Когато има луна. (С. Х., 8 г., 1 м.)
- Когато се *спи*. (Л. Х., 4 г., 5 м.)

Благодарение на получените отговори става ясно също и че усвояването на различните видове хранения е труден процес за по-малките деца, понеже е свързано с по-високата когнитивна сложност на съответните названия. На въпроса с картинките например (при който трябва да се посочи на кое от двете изображения детето *закусва* и на кое *вечеря*) две от най-малките деца, участвали в анкетата, посочват, че на първото изображение момчето *закусва*, а на второто *вечеря*. Всички останали респонденти обвързват първото изображение с *вечерянето*, а второто – със *закусването*. Това отново показва свързването на понятията *вечер* и *вечерям* с *тъмната* част от денонощието, а на *закусвам* и *сутрин* – със *светлата*.

Отново при най-малките анкетирани деца се забелязва трудност и при въпроса с рождените дати (на Митко и Сашко), който пък предполага осмисляне на понятия като *по-рано*, *по-късно*, а също и познаване на календара – умения, появяващи се в по-късен етап на детското развитие. При по-големите респонденти, тези над 7-годишна възраст, този въпрос не представлява никаква трудност.

Същевременно резултатите демонстрират и възприятието на времето посредством *съня*:

- Кога се *прибираш* от детска градина?
- Като се *наспя*. (Л. Х., 4 г., 5 м.)

Ще обърнем внимание и на факта, че на някои от въпросите, например *Кога тръгваш на детска градина/училище?*, част от респондентите посочват като отговор конкретен час. Този факт може да обвържем с думите на изследователя У. Липиц, според когото за децата времето не е въпрос на някакво вътрешно усещане и разбиране, а по-скоро е „наложена“ от възрастните концепция, която детското съзнание започва да усвоява чрез житейския си опит (Lippitz/Липиц 1983: 175).

Като обобщение на настоящия доклад бихме могли да изведем следните наблюдения:

Времето действително е тема, вълнуваща умовете на хората от хиляди години; навярно е и тема, която тепърва ще доведе до безпрецедентни и невероятни открития. Да се обхване цялата богата многоаспектност на проблема е определено невъзможна задача, а несъмнено съществуват все още и безброй неоткрити елементи, които биха формирали още по-ясно същината на явлениято *време*. С настоящото изследване имаме за цел да представим част от разнообразните начини, посредством които хората по света мислят и говорят за времето. Стана ясно, че до голяма степен това как мислим за времето, а съответно и как го възприемаме, е обвързано с начина, по който говорим за него. Този факт неизбежно ни отвежда до постановките на изследователи като Е. Сапир, Б. Уорф, Ф. Боас и много други, превърнали се в основоположници на психолингвистичната наука, която не спира да припомня, че за да познаваме света, за да познаваме и самите себе си, трябва първо да опознаем своя език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Boroditsky/Бородитски 2011:** Bororditsky, L. How Languages Construct Time. // *Space, Time and Number in the Brain*, 333 – 341.
- Brown/Браун 2012:** Brown, P. Time and space inTzeltal: is the future uphill? // *Frontiers in Psychology*, 2012, vol. 3, 1 – 11.
- Гуревич/Gurevich 1984:** Гуревич, А. *Категории средновековой культуры*. Москва: Искусство, 1984. [Gurevich, A. *Kategorii srednovekovoy kulturi*. Moskva: Iskusstvo, 1984.]
- Carstensen, Isaacowitz, Charles/Карстенсен, Изаковиц, Чарлз 1999:** Carstensen, L., Isaacowitz, D., Charles, S. Taking Time Seriously: A Theory of Socioemotional Selectivity. // *American Psychologist*, 1999, vol. 54, № 3, 165 – 181.
- Колева-Златева/Koleva-Zlateva 2000:** Колева-Златева, Ж. *Лексикалната диахрония на езика през призмата на детската реч*. В. Търново: Фабер, 2000. [Koleva-Zlateva, Zh. *Leksikalnata diahroniya prez prizmata na detskata rech*. V. Tarnovo: Faber, 2000.]
- Lippitz/Липиц 1983:** Lippitz, W. The Child's Understanding of Time. // *Phenomenology + Pedagogy*, 1983, vol. 1, № 2, 172 – 180.
- Núñez, Sweetser/Нюнез, Суийтсър 2006:** Núñez R., Sweetser, E. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. // *Cognitive Science*, 2006, vol. 30, 401 – 450.

- Попова/Ророва 2016:** Попова, В. Времето в детската езикова картина на света. // *Съпоставително езикознание*, 2016, XLI, № 1, 61 – 73. [Popova, V. Vremeto v detskata ezikova kartina na sveta // *Sapostavitelno ezikoznanie*, 2016, XLI, № 1, 61– 73]
- Radden/Раден 2004:** Radden, G. The metaphor TIME AS SPACE across languages. // *Zeitschrift für interkulturellen Fremdsprachenunterricht*, 2004, vol. 8, 1 – 40.
- Forman/Форман 2015:** Forman, H. Events and children’s sense of time: a perspective on the origins of everyday time-keeping. // *Frontiers in Psychology*, 2015, vol. 6, 1 – 5.
- Halloran/Халоран, http:** Halloran, J. A. Sumerian Lexicon. Version 3.0 <<http://www.sumerian.org/sumerlex.htm>>, 10 may, 2024.
- Haspelmath/Хаспелмат 1997:** Haspelmath, M. *From Space to Time. Temporal Adverbials in the World’s Languages*. München – Newcastle: Lincom Europa.